

## A RÉGI MAGYAR IRODALOM KOMPARATISTA SZEMLÉLETE FELÉ

A felszabadulást követő első években az irodalomtörténetírás legfontosabb feladata az idealista megalapozású szemlélet felszámolása volt, amely az irodalmi jelenségeket az alap fejlődésétől elszakítottan vizsgálva az irodalomtörténetet a „nemzeti szellem“ produktumának, a „nemzeti öntudatosodás“ folyamata eredményeként tekintette. A felépítmény jelenségeit ugyanis nem lehet függetleníteni az alaptól, az egyes népek szellemi életét sem lehet egymástól elszigetelten vizsgálni, mivel azok a minden nép fejlődését meghatározó törvényszerűségek alapján bontakoznak ki, az alap fejlődésében megmutatkozó esetleges ütemeltolódásoknak, sajátosságoknak megfelelően. Így a különböző nyelvet beszélő népek kultúrájában szükségképpen sok a közös vonás, tehát az összefüggések vizsgálata nemcsak természetes, de szükségszerű követelmény is, hisz a vizsgált jelenség valódi arányait csak az összefüggésben való szemlélet deríti fel. Kisebb vagy nagyobb mértékben minden jelenség túlmutat saját társadalmi környezetén, s beletartozik a szűkebb közép-európai vagy tágabb európai fejlődés sodrába.

Ez utóbbi szempont érvényesítésében irodalomtörténetészeink előtt még sok a tennivaló. Az elzárkózás, a kultúrfőlény-hiedelmek tévhite ellen nincs hatásosabb eszköz, mint a szellemi fejlődés tágabb, a saját társadalmi környezetén túlmutató szemlélete, mely a fejlődés közös történeti alapjára épít. Ez a tágabb perspektíva egyfelől megtanít értékeink reális felmérésére, s ezzel gátat vet a nemzeti önhittségnek; másfelől szellemi életünknek az egész Európát átfogó fejlődés menetébe való ágyazása feltárja viszonylagos lemaradásunk objektív okait. Így ha irodalmi életünk jelenségeit az akkor fejlettebb népekével hasonlítjuk össze, nem vetődhet fel senkiben az alacsonyabbrendűség érzése.

A provincializmus nyomainak eltüntetése végett mind a román, mind a magyar irodalomtörténetészeknek nagyobb hangsúlyt kellene helyezniük egymás irodalmának alapos megismerésére. Elsősorban nem azért, hogy az egyes jelenségeket összehasonlítsuk, vagy a közös hatások tényeit, adatait mérlegeljük, hanem hogy a román és a magyar irodalom fejlődésében jelentkező összefüggéseket, *párhuzamosságokat feltárhassuk*, és segítségükkel az általános érvényű törvényszerűségeket kimutathassuk. E párhuzamosságok megléte természetes, és szükségképpen adódik abból, hogy e két nép fejlődésében — az egymás mellett, sőt együttélés következményeként — az azonos törvényszerűségek még határozottabban mutatkoztak meg a múltban, és jelentkeznek ma is. Az irodalomtörténetírásnak mindkét oldalon nagyobb mértékben érvényesítenie kellene a marxista történetírás eredményeit: a haladásért vívott küzdelemben a román és a magyar nép elnyomott tömegei mindig együtt küzdöttek a közös elnyomók ellen. Ennek a közös küzdelemnek az irodalom s általában a szellemi élet egészére gyakorolt hatását még nem mérték fel teljes következetességgel mindkét oldalon. Márpedig a részleteredmények után immár időszerűvé váló irodalomtörténeti szintézisek megalkotására csak az összefüggések feltárása vezethet; úgy, hogy ezek egyben a haladó mozgalmak nemzetközi jellegét is érzékeltessék.

A következőkben ennek a szempontnak az érvényesítését kíséreljük meg a régi magyar irodalom anyagában, a reformáció korával bezáróan.

\*

Ha az irodalmi élet jelenségeinek vizsgálatában abból indulunk ki, hogy a román és a magyar nép — s általában a kelet-európai népek — nagy vonalakban ugyanazon időben és ütemben mentek át a fejlődés különböző fokozatain, az következik, hogy az összefüggések jelentkezése szükségszerű, hogy a felépítmény jelenségei azonos vagy hasonló jellegzetességeket mutatnak. A román, a magyar és a szomszédos népek szellemi életének tudományos vizsgálata során világossá válik, hogy a párhuzamosságok, az együttműködés, az egymásrahatás nem egyének kezdeményezésére visszavezethető, véletlenszerű, hanem szükségképpeni jelenségek: következményei az azonos életfeltételeknek, amelyek közös vagy megközelítően azonos feladatok megoldását sürgették. A nagyjából egyforma ütemű fejlődés határozta meg az egymás mellett, sőt Erdélyben együttélő, elnyomott román és magyar néptömegek felkeléseinek időpontjait (1437, 1514, 1784), sőt *formáit* is. Közös sajátossága az idegen hódítók hosszas jelenléte miatt elmaradt kelet-európai fejlődésnek az is, hogy nem a gyenge polgárság, hanem az elnyomott parasztság volt a forradalmi törekvések hordozója, s hogy kisebb-nagyobb mértékben e népeknél az egyes fejlődési szakaszokban a középnemesség is haladó szerepet töltött be.

E fejlődésbeli sajátosságok természetesen tükröződnek az irodalomban is: a társadalmi viszonyok határozták meg azt is, hogy a haladó gondolatok milyen területen jelentkeztek először, és milyen mélyre eresztették ott gyökereiket. Egyes polgári nacionalista irodalomtörténészek a haladó gondolatok és törekvések jelentkezését egyoldalúan nyugati hatásra vezették vissza, s a kultúrfőlény hamis elméletét kovácsolták ki azokkal a népekkel szemben, amelyeknél e gondolatok — a mostohább viszonyok miatt — bizonyos késéssel jelentkeztek. Ez utóbbi irodalmak egy némely kutatói viszont azért idegenkedtek vagy zárkóztak el a nagy haladó áramlatok irodalmi vetületeinek vizsgálatától, mert csupán kívülről jövő hatást láttak bennük, nem pedig párhuzamos jelenségeket, amelyek — kisebb vagy nagyobb eltolódásokkal — szükségképpen léptek fel mindenütt, ahol e viszonyok már megérlelődtek. Nem ismerték fel, hogy a haladó gondolatok rendszerint csak ott jelentkeznek, ahol a belső feltételek már adóttak. A haladó mozgalmakat elhallgató nacionalista irodalomtörténetírás így a legnagyobb kárt okozta: meggátolta, hogy alaposan felkutassák a nép részvételét a fejlődésért vívott harcban, s ezzel végső fokon magának a népnek a szerepét minimalizálta a kulturális fejlődésben.

A román és a magyar irodalom történetében igen sok párhuzamos jelenségre találunk, amelyek nem egyszerűen egyik népnek a másikra gyakorolt hatásával magyarázhatók, hanem szükségképpen jelentkeztek a fejlődés ütemének megfelelően mind a két nép szellemi életében. Közismert tény, hogy az első írásos művek nyelve sem a magyaroknál, sem a románoknál nem az anyanyelv, hanem a latin, illetve az ószláv — tehát a néptömegek számára érthetetlen nyelv. E fejlődés konkrét okai sok tekintetben még tisztázatlanok, de bizonyára valamilyen formában összefüggenek az ősközösségi társadalom felbomlásának körülményeivel: az osztály nélküli társadalom anyanyelvű kultúrája a nép körébe szorult, s az írásbeliség területét hosszú időre idegen nyelv vette birtokába. Nem kétséges, hogy mind a latin, mind az ószláv nyelvű művekben jelentkezhetek haladó gondolatok is, de ezek nem hatolhattak be a tömegekbe, mivel a nép nem értette meg azokat. A haladó gondolatok jelentkezése tehát nincs az anyanyelvű íráshoz kötve, de az igen, hogy ezek a gondolatok hatni tudjanak a tömegekre. Ennek a feltétele valóban az anyanyelvűség. Ezért különös figyelemmel kell vizsgálni a haladó társadalmi mozgalmakat, amelyek ideológusai szükségképpen anyanyelven fogalmazták meg tanításaikat, hiszen olyan tömegben akarták tudatosítani érdekeiket, amely csak anyanyelvén tudott. E mozgalmak ezért *törvényszerűen* kapcsolódtak az anya-

nyelvűség térhódításához, sőt az ószláv és a latin nyelv háttérbe szorítása, majd lassú kiküszöbölése az írásbeliség területéről nagy részben e mozgalmak eredménye. Az anyanyelvű irodalmak fejlődése így szükségszerűen kapcsolódik egybe a társadalom fejlődéséért vívott küzdelmekkel, s igazolja a nép döntő szerepét ez irodalmak megteremtésében. Mind a román, mind a magyar irodalom kutatóinak ezért a társadalom fejlődése egész Európára érvényes nagy folyamatainak tanulmányozására kell a hangsúlyt tenniük, hiszen mindenütt ezeknek az eredménye a tömegek mozgósítására alkalmas anyanyelvű irodalmak megteremtése, mely éppen a fejletlenebb társadalmakban fontos formája volt a társadalmi harcnak.

E fejlődési folyamatok azokon a területeken jelentkeztek először, ahol a feudális társadalom belső ellentmondásai erőteljesebbek voltak, ahol tehát az osztályviszonyok emiatt jobban kiéleződtek. Hogy a közép-kelet-európai népek irodalmának fejlődését a társadalmi fejlődés egész Európára érvényes törvényszerűségei határozták meg, igazolja az is, hogy az anyanyelvű írásbeliség nagyobb arányú térhódítása, vagy első jelentkezése a csehoknél, magyaroknál és románoknál egyaránt a XV. századi parasztmegmozdulásokhoz kapcsolódik, ami a párhuzamos jelenségek újabb példájára mutat. Ismeretes, hogy a huszita mozgalmakban Csehország történetében döntő tényezővé váló nép forradalmi lépésekkel vitte előre a műveltség, a kultúra ügyét: az iskolákban, hivatalokban, az irodalomban bevezették az anyanyelv használatát; ez eladdig nem látott fejlődést biztosított a cseh kultúra felvirágzásának, s a huszita forradalmi eszmék széles körű elterjedésére vezetett.

Bizonyos előzmények után a magyar irodalomban is a huszita mozgalmak jelezték az első nagyobb arányú támadást a latin nyelv korlátlan uralma ellen, nevezetesen az 1437-es erdélyi parasztfelkelés, amikor az elnyomott jobbágytömegek rövid időre kétségessé tették közös elnyomóik uralmát. Ez a nagyarányú parasztmozgalom a korábbi meghaladó mértékben bontakoztatta ki a magyar nyelvű irodalmat, hiszen a felkelés ideológusainak a mozgalom céljait anyanyelven kellett megfogalmazniuk az elnyomottak számára. Persze, a feudalizmus viszonyai között, ahol a társadalmi rend védelmét az egyház vállalta magára, s ahol az egyház befolyása még igen nagy volt a tömegekre, a haladó gondolatoknak vallásos formát kellett ölteniük, hogy utat találhassanak hozzájuk: be kellett bizonyítani, hogy a feudalizmust védő hivatalos egyház hamis úton jár, s mindezt a bibliára támaszkodva kellett igazolni. Ezért az elnyomottak ideológusai főleg az ószövetség egyes részeit és a zoltárokat fordították le először, mivel ezek a szövegek alkalmasak voltak az elnyomók leleplezésére s a szenvedők panaszainak érzékeltetésére.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1437-es felkelést a román és a magyar jobbágyok közösen vívták meg, s hogy e mozgalom egyebütt anyanyelvű irodalmat teremtett, nem véletlen, hogy egyes román irodalomtörténészek a XV. század végén Máramaros vidékén keletkezett első román nyelvű szövegeket (főleg zoltárfordításokat) a huszita mozgalommal hoztak kapcsolatba. Mások viszont, így például P. P. Panaitescu (*Studii și materiale de istorie medie* 4. 1960), arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az első román nyelvű szövegek nem huszita hatásra, hanem a máramarosi román kishemesség harca eredményeként születtek az ortodox egyház függetlenítése érdekében. A marxista történetírás álláspontja szerint azonban (*Istoria Transilvaniei* I. Ed. II. 169—170) a kishemessi mozgalom mellett a huszita hatást is fel kell tételezni. Ez természetes is, hiszen elképzelhetetlen, hogy egy olyan mozgalomnak, amelyet román és magyar jobbágyok ezrei vívtak, csak magyar nyelvű visszhangja lenne. Ahol hatalmas jobbágytömegek vonultak fel, kellett lennie ideológiának is, amely a tömegeket mozgósította. Nem értelmezhetjük ugyanis sem román, sem magyar vonatkozásban a huszitizmust egyszerűen *külső* hatásra fellépő mozga-

lomnak. A döntő az, hogy az általános fejlődési folyamat — a pénzgazdálkodásra való áttérés — a cseh, magyar és román társadalomban szükségképpen azonos vagy hasonló jelenségeket váltott ki. Következésképpen a döntő a *belső* fejlődés, amely támpontot, bátorítást kapott az olyan társadalmak részéről, ahol e fejlődési folyamat érettebb volt, s emiatt a válság ott hamarabb következett be. S ha nem is lehet az első román nyelvű írásos emlékek létrejötte s a huszita mozgalmak között közvetlen kapcsolatot kimutatni, az nem lehet kétséges, hogy előkészítették a talajt az anyanyelvű írásbeliség számára, hiszen ez a parasztfelkelés olyan általános fejlődési folyamat része, mely szükségszerűen vezetett egybeült is az anyanyelvű kultúra és írásbeliség kiteljesedéséhez.

Hasonlóképpen *egész Európát átfogó* antifeudális mozgalom vitte tovább a husziták által megkezdett harcot: a polgárságnak a XVI. században kibontakozó általános támadása (reformáció) a feudalizmus ellen. Ez a mozgalom a korábbi antifeudális küzdelmeknél jóval szélesebb területeket fogott át, s ezért szükségképpen jóval nagyobb arányú anyanyelvű irodalmakat bontakoztatott ki. Egyes területeken, ahol a feltételek érettebbek voltak, egyenesen győzelmeire segítette az anyanyelvű írásbeliséget a latinnal szemben: anyanyelvű vallásos irodalmat teremtett, mely alkalmas volt a polgárság antifeudális törekvései terjesztésére a polgárosodó elemeken kívül a jobbagyság soraiban is. Egyes polgári irodalomtörténészek e vallásos mezben jelentkező haladó antifeudális mozgalmat egyszerűen külső hatásra vezették vissza, s nem fordítottak kellő figyelmet tanulmányozására. Pedig itt is arról van szó, hogy a polgárosodás fejlettségi fokának megfelelően törvényszerűen jelentkezett e mozgalom minden országban. Ez természetesen meghatározta azt is, hogy melyik irodalom hatott a másikra: a fejlettebb társadalmakban hamarabb kibontakozott a polgárság törekvéseit megfogalmazó anyanyelvű irodalom, s ez közvetítette az új gondolatokat, új műformákat, műfajokat azok felé az irodalmak felé, amelyekben — a polgárosodás elmaradottsága következtében — e mozgalom bizonyos ütemeltőlődással bontakozott ki. A társadalom fejlődésének törvényszerű folyamata ez, mely mindenütt és minden korban érvényesült. E folyamatban azonban nem az a fontos, hogy *honnan, kitől* származik e hatás, hanem hogy *mit* vett át az illető irodalom, s az *milyen funkciót* töltött be: elősegítette-e vagy gátolta a haladó erők harcát a régi, elavult ellen. Nem kétséges, hogy valamely társadalom csak akkor fogadja be a közvetített gondolatokat, ha arra ott is megérett a helyzet. A döntő tehát a *belső* fejlődés, mely igényelte már a viszonyok hasonló megváltozását.

A reformációs mozgalmak *belső* fejlődése azt bizonyítja, hogy mind a magyarok, mind a románok között érlelődtek a régi viszonyok megváltoztatására törekvő erők, s bár bizonyos ütemeltőlődás észlelhető, lényegében az általános törvényszerűségek érvényesülése itt is kimutatható. Ismeretes ugyanis, hogy a reformációs mozgalmak virágkora a XVI. század középső évtizedeire tehető, s hogy az 1570-es évek közepe táján megerősödő reakciós erők megalkuvásra kényszerítették a különféle protestáns felekezetek képviselőit. Így a század középső évtizedeiben erőteljes, haladó tartalmú magyar nyelvű irodalom bontakozott ki, mely merít ugyan a külföldi irodalmak példájából, de a hazai valóságot élesen leleplező, eredeti művekben is gazdag.

Ugyanezekben az évtizedekben jelennek meg — Coresi tevékenysége nyomán — az akkori Erdély talán legpolgárosultabb városában, Brassóban az első román nyomtatványok is. Ezt a jelenséget semmiképpen sem szabad egyszerűen lutheránus hatásra visszavezetni, hanem annak bizonyítékát kell látni, hogy a polgárosodás folyamata — mely bizonyos fokig a kisenemesi rétegnek is érdekében állott — a szászok és a magyarok mellett Erdély román lakossága között is megindult, s e

fejlődésnek megfelelően, a korábbinál jóval nagyobb erejű román nyelvű, részben protestáns gondolatokat közvetítő irodalom bontakozott ki. A Coresi-nyomda román nyelvű nyomtatványai közül az 1564-ben megjelent *Tilcul evangheliilor* (Az evangéliumok magyarázata) különös figyelmet érdemel. A mű valójában nem fordítás, hanem bizonyos források felhasználásával készült önálló könyv. Ismeretlen szerzője erősen kárhoztatja a pápa, a püspökök, az egyház hatalomra törő politikáját, ugyanakkor azonban elismeri a világi urak jogait a hatalom gyakorlására. Ezek a gondolatok a magyar reformáció fejlődésének menetébe is beillenek, és különösen Sztárai drámájában jelentkeznek hasonló élességgel.

Ismeretes az is, hogy a feudalizmus időleges meggyengülése után a XVI. század utolsó évtizedeiben újból megerősödő feudális erők gátat vetnek a vallásos mezben jelentkező haladó gondolatok terjedésének, és cenzúrának vetik alá a megjelenő könyveket. Ez az intézkedés megakadályozta a haladó mozgalmak célkitűzéseit propagáló könyvek megjelenését. Báthori István fejedelemnek ez a rendelete egyformán korlátozta mind a magyar, mind a román nyelvű vallásos irodalom további terjedését Erdélyben, úgyhogy az 1580-as évek elejétől kezdve a román nyelvű vallásos jellegű nyomtatványok megjelenése is hosszú időre szünetel. Persze, az anyanyelv térhódítását többé már nem lehetett meggátolni; ám az anyanyelvű műveltség olyan területeken (történetírás) folytatódik tovább, ahol az egyház befolyása kevésbé érvényesült.

Ugyanez a jellegzetesség mutatható ki az erdélyi magyar irodalom fejlődésében is: az 1570-es évek közepe tájától kezdve vereséget szenved a reformáció haladó irányzata, s inkább történeti művek és széphistóriák, tehát világi jellegű művek terjednek el, és jelennek meg nyomtatásban.

E példákkal — a fejlődés korai szakaszát vizsgálva — arra igyekeztünk rámutatni, hogy a román és a magyar irodalom alakulását ugyanazok a nagy népi mozgalmak határozták meg, amelyek a cseheknél, németeknél is az anyanyelvűség térhódításához vezettek. Ezek a mozgalmak magyar vonatkozásban a XVI. század végére győzelemre juttatták a szépirodalom területén a magyar nyelvet, s nagy lendületet adtak a román nyelvű irodalom kibontakozásának is, úgyhogy a XVII. század közepe táján az ószláv nyelv helyét a román nyelv foglalta el.

Köztudott, hogy a nyelv mint osztályok feletti jelenség bármilyen osztálytartalom kifejezésének eszköze lehet. Anyanyelven lehet haladó és haladásellenes eszméket is terjeszteni, következésképp a haladó tartalom nincs szükségképpen az anyanyelvűséghez kötve. Mégis igen nagy jelentőségűnek kell tartanunk mind magyar, mind román vonatkozásban az egész nép által beszélt nyelv győzelmét egy szűk, kiváltságos réteg által használt nyelv felett, mert megindult az a folyamat, melynek eredményeként a nép nyelve az összes társadalmi osztályokat és rétegeket átfogó érintkezési eszközzé: *nemzeti nyelvvé* vált. Ez azért fontos, mert olyan nyelv nélkül, amelyet az adott közösség egésze használ, nincs nemzeti irodalom sem. Az anyanyelvűség térhódításának kezdete tehát a nemzetivé válás folyamatának megindulását jelezte: kialakult az irodalomnak az a formája, mely a nép által is érthető nyelven fogalmazta meg mondanivalóját.

Ezzel mind a román, mind a magyar irodalom fejlődésének fontos szakasza zárult le; a nép rákényszerítette nyelvét az írástudókra, s ettől kezdve ezekben a műfajokban az uralkodó osztály ideológusainak is anyanyelven kellett írniuk, hogy a haladó írók műveinek hatását ellensúlyozhassák. Természetesen a polgárosodás fejlődésének vontatottsága következményeként hosszú időnek kellett még eltelnie, míg az anyanyelv más területeken is (tudomány, publicisztika, államélet) háttérbe sorította, majd teljesen kiküszöbölte a nép számára érthetetlen nyelvet.